

շատ բարձր պատեր ունին, որ շինուած են մեծ տաղով մտնող գաշտավիմի տեսակ մը բարերէ, ցեխով մած ուցուած իրարաւ, եւ գունէն ուրիշ ծակ չունին։ Լայր կ'ընչոյ երգիւնք մը տանեաց վայր, որուն ուղ- զանդէ գերանաղ վայր յեցած մարտակները ծած- կուած են ուստարներով եւ ասոր վայր չոյց թանձր խաւով մը։ Յետասկողնն է ցած գուռը, փոքր նրբակով մը։ որուն ալ կողմը կը բաժնի տան գրեթէ կէտը գրաւող տնտեսութեան, ձախ կողմն ալ պա- շարէ լինաց մի թման տեղն է, իսկ ներքսկողնն է ընտելութեան խուցը։ Գետնին մէջ՝ որ պարզ չող է ծեծուած պնդացուած, փորուած է 70 սանդի- մեզի արամագծով եւ 1 մեզի խորութեամբ թն- նիքը, ասոր շուր կողման վայր կ'ենին լոշերը չայսի նուրբ խաւ մը նետելով պնդելով անոր կողմն վայր որ չան կը կպչի կը կենայ։ Տոս նաեւ կու գան աղաքը՝ որ գրեթէ մինչեւ ութ երրորդ տարին մերկ կը շրջին, շերտաշերտեալ ցրտութենէ բրտացած ի- բնից ոտուրենէրը. ասոր շուր կողմը նաեւ կանաչք նստած կ'ընկալ կը գաղղին իրենց երկրորդական գործոց։ Անկողնոյ վերամկներ, խեղեայ մեծ անօթ- ներ կամ չի չամար, ոչխարենույ տիկ մը կ'ախուած երկու թեյէ՝ կարագ պատրաստելու, քանի մը մանր գործիներ, երբեմն նաեւ անարուեստ գարան կամ արիւղ մը, ահա բոլոր կահ կարասիքը։ Մոռցայ բու- լու կրակահեղձնից բայց բաւական բարձր, ուր մեծ տանն կը գիղեն ամբարը։ Քանի մը տներ կանանց յատուկ ուրոյն սենեակ մ'ալ ունին։ Ամեն գիւղ կայ տուն մը՝ տեսակ մը տնէ, ուր ծամորդներն են իրենց ձիերը կրնան իջնախիւի։ այս իտալեանց կը յաճախեն նորագույն լրաց հետաքրքրի գիւղացիք. ուր բուրքը կ'ենան։

Քունուէն մինչեւ Պունտեմիրան ութ ժամ է՝ մեր բեռնաբարձ ձիոյ քայլով։ Նախաձայ ըրիքը ի վարոյն, ուր՝ թեպէս իբերեցի աշխարհացոյցը վարոյն-Գալէ անտիկ կու տայ, բայց բերդի ստուերն անգամ չկայ։ Տեղւոյն շուկայն է երեք շուր խանութ չայոյ, եւ այս օր կիրակի բլլալով՝ կէս ժամ աշխատելն ետքը Տաղի կրցանք բանալ տալ մեզի չամար։ Հոս ամեն տեղէ աւելի հետա- զրքրութեան նիւթ եղած ենք ընկալաց։ Տարիւր հոգիէ աւելի աննանց չընկալ մը պատած է գմիղ, եւ սասիկանք Տաղի կրնան հեռու պահել մեր ժողովն։ Վարդոյ՝ որ գայմագամ ունի, դաշտավայրի մը վերջին ծայրն է կանական մը, որ բաւական մշա- կուած է, եւ ուր ցանուած պիւռուած են շատ մը գիւղեր։ Մտադիր կ'ընենք որ քաղաքներն ու գե- ղերն իսկ դաշտավայրաց ընդարձակութեան չամա- մատ աւելի կամ նուազ կարեւորութիւն ունին, որ բնական ալ է. դարձեալ մտադիր բլլալ պէտք է որ այս դաշտավայրերը կամ մանաւանդ լեռնա- գալաւերը՝ — նկատելով տեղւոյն բարձրութիւնն ու գետնային եււը, — իրարու շատ նման են երեւութով՝ նոյնպիսի լեռանց բարձրակէ պատուած, եւ նման ցո- բեռնաբար արմաճող։ Կարնոյ դաշտը նման է Մշոյ դաշտին, ինչպէս Բաբերդիին՝ ինտախն, կամ Վար- ղոյն՝ դաշտավայրն Պունտեմիրանն։ Վարդոյն Չանը միայն մէկ ծամրայ կայ արեւմալքն, — պէտք իսկ չկայ յիշեցնելու որ ճաճկաստանի այս կողմերը ծամրայ ըսելով պէտք է հասկնալ նրբակածան

արահետ մը՝ Տաղի թէ բացուած՝ լեռանց ու ձորոց մէջն, եւ բեռնաբարձ ձիոց համար Տաղի կոխուռ։

Վարդոյն լեռնադաշտոյն վերջնապարզ կը գտնենք ծած մարգագետին մը, այսինքն գալա- րաբոյս եղաւի մը ճախճախաւու. որպէս զի չըլլայ թէ խրինք՝ բարկեցանք եղաւիւրն շուր կողմը գե- րանգաւորաց ցուցուցած ծամրով։ Փորձառութիւնն զգոյշ ըլլած էր. Քունուի մօտ խրեցաւ մեր ձիերէն մէկն այսպիսի տեղ մը՝ որ սակայն 45 աստիճանէն աւելի կորուկեմամբ հակած էր, եւ մեծ ջանիւ հա- ղիւ կրցանք հանել։ Պունտեմիրանն ուղղող գետը պատած է բաւական մեծ ծառերով. այս տեղն է մեզ բանակելու յարմարագոյնը։

Պունտեմիրանի գաշտավայրին միւս կողմն անցնելով Պաշկեան գիւղն Չանլըի ծանապարհը մտանք։ Նախաձայնին թէ Սելիսան բերքը, գիւղին կէտը բարդ, կէտը չոյց է։ Հետ գհեաւ կը յաշնդրեն բազմաթիւ կրճեր՝ 2,200 մինչեւ 2,400 մեդր բար- ձրութեամբ, եւ ապա արգէն կը հաննինք վանքին հողերը Հուստամ լեռան կրճին մօտ։ Երկու ժամ ետքը վանքն ենք։

(Հաբունախիւն)։

ԱՂՊԵՐ ՏՐԱՎՐԱԸ

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՔԵՆԻ ՄԸ ՆՈՐ ՀՐԵՏԵՐԱԿՈՒԹԻՒՆԵՐ

1. Խրկոււնոր շքեղ հրատարակութիւնք լոյս տեսան մօտ օրերս գաղղիական Տըլում եւ Պրիկէ գրավաճառ-հրատարակաց կողմանէ, երկուքն ալ տպագրական արուեստին կողմանէ գեղեցիկ գրութիւնք, բայց ըստ նիւթոյն եւ ըստ ներքին արժանաւորութեան իրարմ շատ տարբեր։ Առ ուղիքն է ընդարձակածաւալ ուղիգրութիւն մը, որուն տիտղոսն է «Կաւկասէն մինչեւ Պարսից ծոց ընդ չայս եւ ընդ Քուրդս եւ Միջագետս», Այս գրութեան հեղինակաց գլխաւորն է Միւլլեր-Սիմոնիս, եւ իւր ուղիգրոյն՝ Իվենան, երկուքն ալ եկղիցական։ Մեծագիր 628 էջերէ կը բաղկա- նայ գրութիւնս եւ ձօնացած է բազմաթիւ պատ- կերներով, որոնց թիւը 100էն աւելի է, ի վերջոյ նաեւ երկու աշխարհացոյց տախտակ՝ անհաւա- ար տաւալով, բայց երկուքն ալ 1: 1,500.000 մեծութեամբ։ Գրութիւնս տպագրութեան կող- մանէ կրնայ ըսուիլ որ արուեստի կատարելու- թեան արդիւնք մըն է. շատ յաջող են նոյնպէս բազմաթիւ լուսատիպ մեծ պատկերներն որ թու- ով 32՝ տիտղոսն են գրոցս մէջ։ Այս նկարներն ինչպէս կը յայտնեն հեղինակը, յօրինուած են

‘ P. Müller-Simonis et H. Hyvernat. — Du Caucase au Golfe Persique suivie de Notices sur les Inscriptions cuneiformes du bassin de Van, etc. etc. Paris, Delhomme et Brigue, 1892. 4^e pp. 628. 32 photograph, 100 illustr. 2 cartes etc.

կամ ուղղակի յընթացս իրենց ուղեւորութեան յօրինած լուսանկարներէն եւ կամ տեղեւորեալն ծրարբուած ստուերագիրներէն: Ի մէջ այլոց կը տեսնենք ներկայացուած կողքէք լեռն, Ռւխիմ-րիոնի կաթողիկէին փրատակերը: Տփղիս՝ թուշագէտ տեսակիտով, ուր կ'երեւայ կուր իւր ժայռախիտ եզերքներով եւ Հաւլաբար թաղը: Մնաւոր եկեղեցոյ մէջ թեւը, կրկին անգամ Տփղիս տնկարանական պարտիզին կողմէ՝ Նարեկալայի աւերակներով: տեղաբարցոյց տախտակ Մասեաց լեռնակողմանց՝ թուշագէտ տեսակիտէ (1,400,000). Ալիի պայրամն ի Նախիջեւան, Գեղամայ նկարաւերտ երեքփեղկեանն (երկու պատկեր), Տայկական վարտակները, Պաշտալէ, Վանայ յատակագիծը. պեղմամբ Տանուած Տին պղնձեայ աւարկաներ, Վանայ մէջ Տայկական սալ մը՝ տեղացեաց տարազներով մեկտեղ, Վարագ լեռ, Գոմինիկանց բնակարանն ի Վան, Վանաւանէ Հայոց խումբ մ'իրենց տարազներով, տոսպանն բեւեռաքանդակ ժայռն Շամիրամայ-ջըոյ բով, Ս. Գրիգոր մենատաճար, Վանայ լեռն եւ Տնուոն Սիփանայ երկնաբերձ դագաթները, Խլաթ, Բաղէշ, եւն եւն: Այս համառօտ ցուցակն արդէն գաղափար մը կու տայ գրոց Նիւթոց վրայ պէ, որ կրնայ ըստիլ թէ՛ թէ՛ն թէ՛ն ինքն մասունք, սխալ տեսակիտէ դիտելով թիւր կարծիքներ կան գրոցս մէջ, բայց ընդհանրապէս խնամով գրուած է, ուր ամբողջութեամբ եւ ոչ միայն ուղեւորաց անձնական փորձառութեանց եւ հետախույզութեանց արդիւնք, այլ նաեւ խնամով յիշուած են իւրաքանչիւր անոց ուրիշ ուղեւորաց նշոյն տեղեւոր նկատմամբ գրածներն՝ շատ տեղ համեմատելով իրենց տեսածն ու լսածը նախորդ ուղեւորաց ականդարներուն հետ:

Ուղեւորքն իրենց ճամբորդութիւնը կատարած են 1888 տարւոյ օգոստոս 1էն մինչեւ 1889 փետրուար ամիսն՝ կողմով անցնելով Կովկասէն մինչեւ Պարսից ծոց: Ուղեւորաց մին՝ Հ. Խլիւնա նախ ուսուցիչ էր ի Հոլովմ, եւ այժմ՝ Վաշինկ-թնի կաթողիկէայ Համալսարանին մէջ ուսուցիչ է ասորեստանեայ Նախօսութեան եւ բեւեռագիրութեան. եւ իրեն հնագէտ ու բեւեռագնին ըրած է իւր ուղեւորութիւնը, մինչ բուն ուղեգիրն է Միւլէր-Սիմոնի: Այս իսկ պատճառաւ երկու մաս է բաժանդակ գրութիւնը՝ գլխաւոր մասը մնալով միշտ ուղեգրականն որ 489 էջ կը գրուէ: Այս առաջին գլխաւոր մասն է Միւլէր-Սիմոնիի գրւէն: Եւստէ հետեւ կու գան այլեւայլ պատմական, աշխարհագրական եւ հնախօսական յաւելումքք ի վեոնայի գրւէն:

Նախ կը դուրի Հայոց հին պատմութեան համառօտագիծ ստուերագիր մը՝ քաղելով ասորեստանեայ բեւեռագիր տարեգրութեանց տուած տեղեւորութիւններէն. (էջ 490—513.) որ ամենայն խնամով գրուած է: Երացուցիչ մաս մ'այս գլխոյն է յաջորդ յաւելումն, որ է պատմութիւն հայ ազգին ըստ հայկական կամ տուպեան արձանագրութեանց, (էջ 517—539.) ուր մանրամասն գրուած են վանեան կամ տուպեան ժամանակի նշանաւոր դէպքերը Թ—է դարերուն Ն. Ք.: Այս երկու յաւելումքք մասնագիտի մը հմտութեամբ գրուած կրնան ըստիլ, ինչպէս նաեւ յաջորդ մասն ալ որ լիւրջ ցուցակ է ցայժմ գտնուած տոսպանն բեւեռագրութեանց, որոնց հրատարակութեան ամէն հանգամանք եւ մատենախօսական տեղեկութիւնք գրուած են. (էջ 541—566.): Հրատարակուած (թուով 68) բեւեռագրութեանց կը յաջորդէ ցուցակ մ'որիշ 30 նոր տոսպանն արձանագրութեանց, զորոնք ուղեւորք տեսածն են կամ՝ այլապէս տեղեկացած իրենց ուղեւորութեան ժամանակ, եւ որ դեռ չեն հրատարակութեամբ ծանօթացած գիտնական աշխարհի: Մնացեալ ամբողջ մասն այլեւայլ կարգի յաւելումներն են. այսպէս՝ համառօտ քաղուածոյ պատմութիւն ըստ գրոց Մ. Խորենացոյ, վիճակագրական եւ այլ տեղեկութիւնք նկատմամբ առաքելութեանց ի Պարսկաստան. գործնական այլեւայլ դիտողութիւնք Արեւելք ուղեւորելու ցանկացողներու զանապան պիտոյից, եւն: Կարեւոր է վեցերորդ յաւելումն որ դիտողութիւն է Բիւբերդի աշխարհացոյց տախտակաց այլեւայլ կէտերուն վրայ, զոր իրենց ուղեւորութեան ժամանակ առիթ ունեցած են շատ տեղ ուղղել. ամենէն վերջը գրուած է պարսեւեանական ցուցակ մը՝ բաւական կատարելալ՝ այն ամէն գրոց, որ այս կողմերու վրայ գրած են անձամբ ճանաչակց հորդեղով, եւն: Այս այլեւայլ յաւելումներու մէջ կայ նաեւ փորթիկ քիմիական վերլուծման տախտակ մը կարնոյ մերձակայ բլրած գիւղին ծանօթ նաեւ քաղաքացոյց. (էջ 587.) Այս ջերմաց՝ ինչպէս նաեւ Վանայ լճին ջրէն՝ առաքած էր հեղինակին Duplan քարոզիւն որ երկար կեցած էր յԵլլըճա: Սիմոնպուրիի համալսարանին ուսուցիչն Տ. Սերտա (Serda) քննելով այս ջրոն՝ գտած է որ 10,000 ջրոյ մասնական հետ խառնուած կան 64:9533 ուրիշ հանքային մասեր: Ամենէն շատն է նագրիոնի քլորածոյ (36:4941) եւ կալքաքիտ ածխածնաւ (20:1881), իսկ ամենէն քիչն է արճահաղ. (0:0085):

գրութեանն առաջին եւ մեծ մասն բուն ուղեգրութիւնն է կարգաւ այն կողմանց, որով անցած են ուղեւորք։ Ուղեւորութիւնն սկսելով Պաթմէն մինչ Տփղիս կը փոխուի Ճամբան դէպ ի Վառդգեան կարելով կաւկասեան լեռնաշղթայն եւ այց կըլելով Մցխէթի, Անանուրի եւն. ապա կըլին կը դառնան Տփղիս, որուն եւ շըրջակայքն նուիրած է ամբողջ գլուխ մը (գլ. Գ.)։ Երեք յաջորդ գլուխները կը նկարագրեն Տփղիսէն մինչեւ Երիւան, Երիւան քաղաքն ու Մասեաց լեռն եւ Երասխայ ճովիտն, եւ ապա Երիւանէն մինչեւ Նախիճեան եւ անկէ մինչեւ Պարսից սահմանն։ Առանձին գլուխ մը (գլ. Ե) կը փակէ ուղեւորութեան այս մասն խորհրդածելով Ռուսաց պէպէտն արդեանց վրայ ի կոչկաւ։ Պարսկահայոց նկատմամբ գրութեան երեք գլխից մէջ ամբողջութեամբ է. (գլ. Ը—Ժ) ուր կը նկարագրուի Ջուղայէն մինչեւ Արսիան, Ռւրմից շրջակայքն, խորհրդածութիւնը Պարսից վրայ եւն։ Գիրքը բուն վանայ վրայ կը խօսի՝ կրնանք ըսել։ Վան եւ իւր շրջակայքն ուղեգրութեան ամենամեծ մասը բռնած են. (գլ. ԺԱ—ԺԷ էջ 167—322.) մասն զի ամենէն շատ կեցած են ուղեւորքն ի վան, որով աւելի լաւ կարող եղած են ուսումնասիրել նոյն քաղաքն ու երկիրը, ընկալելն ու անոնց սովորութիւնքն, հնութիւնքը, եւն։ Բաց աստի վանայ շին ամբողջ եղբայրներն պատկով շըրջած են եւ տեղեկութեան, այց կըլլով խալիպայ Երասխայ եւն։ Յաջորդ երկու գլուխներն որ Բաղէշ ու Սըրբէ կը նկարագրեն եւ դարձեալ Սըրբէն մինչեւ Ճեղիւրէ, կը փակեն այս մասն ալ. մնացեալ ամբողջ մասն նկարագրութիւն է իրենց ուղւոյն՝ զոր ըրած են իշնալով ուղղակի Մուսուլ եւ Պաղատա եւ անկէ Պարսից Ծոց, որով կը փակի ուղեւորութեան հետ նաեւ ուղեգրութիւնը։ Արեւելեան աշխարհաց այս այցելութիւնն այն տպաւորութիւնը գործած է ուղեւորաց վրայ, որ այնչափ դժուարութիւնքն ալ յիշելով՝ դեռ կը զգան որ գրաւիչ է երկրորդ անգամ մ'ալ կրնան նոյն այցելութիւնն, եւ կը ստիպուին կնքել սոյն գրութեան վերջերը՝ ցտեսութիւնն՝ ըսելով Արեւելից։

Մեր այս անցողակի յիշատակութիւնն ի հարկէ կարելի չէ գրութեանն վրայ կատարեալ դադարաւ կազմել։ Սակայն կը յուսանք թէ կարենանք ուրիշ առթիւ թարգմանել քաղաքներէ գրոցս գիտական արժանիք ունեցող մասերը։ Գրութեան վրայ համառօտ տեղեկութիւն մ'ալ տուաւ աղբային թիւթիկներէ մին՝ քաղե-

լով յիշեալ երկու հրատարակիչ - գրավաճառաց շրջաբերական ծանուցագրէն։

2. *Նոյն գրավաճառ - հրատարակիչը քիչ յառաջ ի լոյս հանած էին երկրորդ գրութիւն մ'ալ, բայց բոլորովին ուրիշ նիւթի վրայ։ Այս գործքն է հայագէտ Տոն Վեռնիէ գաղղիացոյն մէկ գրութիւնը. «Պատմութիւն Պատրիարքութեան Հայոց կաթողիկոսաց»։ Գրոցս արտաբերել նոյնպէս շըրջ է, եւ ճոխացած այլեւայլ նկարներով, որ կը ներկայացնեն Սերաստիա, Սելճուգեան յիշատակարան մ'ի Սերաստիա, (որ այժմ դպրոց է կըսած)։ Ամասիոյ մերձակայ (ժայռագամբանը, Սերաստիայի նաւահայտն, Ատանա, Ամասիա, Անկիւրիա եւն, եւ քանի մը կենդանի անձանց կենդանագրերը։ Սակայն այս նկարք նիւթից հետ կապ չունին, եւ ամենքն ալ արդէն լոյս տեսած էին լիւնի հանրածանօթ Առաքելութեան ամսաթիւթին մէջ։ Գրութեանն առաջին գլուխներն ընդհանուր գիտողութիւնք են պատրիարքական իշխանութեան վրայ, համառօտ պատմութիւն մը հայ ազգին եւն, եւ ի վերջոյ ցուցակ մը հայ մատենագրաց, զորոնք գործածած է Տեղեկագիր։ Գրքին մնացեալ բուն մասն է հայ եկեղեցւոյ պատմութիւն մը սկզբանէ ի վեր՝ դնելով շատ մը կաթողիկոսաց կենսագրութիւնքն եւն։ Իրեւն. գիտական գործք՝ առանձին արժէք մը չունի գրութիւնն, որ կրնուի թիւն է այն ամէն դիպաց, զոր արդէն այլք ի լոյս հանած են։ Գրքին գլխաւոր աղբիւրներն են կալանոս, Չամէնան (Պատմութիւն) եւ Գերայ. Աղբաւ. Պաշտեան (Պատմութիւն ուղղափառ վարդապետութեան ի Հայս. Վիեննա, 1878.) թէեւ գործածուած են նաեւ այլք։ Սակայն լընդհանուր անշուղձ՝ գործքն իրեն միջոց ծանօթացնելով արեւմտեանց հայ եկեղեցւոյն պատմութիւնը, պէտք է գովութեան արժանի ըսել, թէեւ ունենայ շատ եւ շատ անձգութիւններ։

3. *Նորագոյն ժամանակներս լոյս տեսաւ նոր ուղեգրութիւն մ'ալ՝ որ բոլորովին ուրիշ ուղեգործով՝ կը նկարագրէ հայաբնակ գաւառները։ Ուղեւորն է գաղղիացի տեղակալ մը՝ Շոլէ աշուն, որ իւր գրութեան «Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա. Հայք, Բուրք եւ Միջագետք» անունը դրած է։ Փոքրագիր 394 էջէ բաղկացած այս գրութիւնը ճոխացած է բաւական թիւով յաջորդ նկարներով եւ ի վերջոյ նաեւ գեղեցիկ աշխարհացոյց տախտակով մը փոքուն Ասիոյ, ուր

¹ Donat Vernier. — Histoire du Patriarcat arménien catholique, Paris, 1891. 80 pp. 347.

² Le Cte de Cholet — Voyage en Turquie d'Asie etc, Paris, E. Plon, Nourrit et Cte, 1892, 80 pp. 394.

³ «Հայրենիք» 1892. Թիւ. 128.

նշանակուած է իւր ուղեւորութեան գիծը: Բուլղորովին նոր ուղղութեամբ սկսուած է ուղեւորութիւնը՝ Պոլսէն կարելով փոքր Ասիայ խորքերը, Տանգիպելով Անիւրիւս, Կեսարիա, Սեբաստիա, Երզնկայ, Կարին, ապա Վանայ լճին արեւմտեան եզերքէն Սղերգի մօտէն մինչեւ Տիգրանակերտ, եւ անկէ Տիգրիսի ուղղութեամբ մինչեւ Պաղատատ, ասկէ յետոյ դառնալ կը սկսի այս անգամ Եփրատայ եզերքներէն՝ մինչեւ Հալէպ ու անկէ Աղբաւանդրեան: Գրուած լինել վերջոտան գլխայ բաժնուած է, որոնց առաջինը (Գ—Ժ) ընդհանրապէս կը նկարագրեն Կեսարիայէն մինչեւ Տիգրանակերտ եղած ուղեւորութիւնը, եւ որուն մէջ ի մասնաւորի ընդարձակ կը խօսի Տեղինակը Սեբաստիայ ու Կարնոյ վրայ: Մեր նկատմանն դուրս Տաւրմարէլ գրութեանն բովանդակութեան համառօտութիւն մը դնել հոս՝ դիտել կու տանք միայն որ ընդհանրապէս շատ նկատողութիւնք կան գրութեանն մէջ, որոնք արժանի են ընթերցման. բայց չեն պակսիր նաեւ թիւր դիտողութիւնք՝ որ շատ անգամ աղբերաց պակասութեան, տեղական հանգամանաց ու ժողովրդեան սովորութեանց ու բարոց սակաւ ծանօթութեանէն յառաջ կու գան:

4. Այս գրութիւնը, ինչպէս բնիք, գիտնական մեծ նշանակութիւն չունին: Վերջին տեսակետիս շատ գեղեցիկ գործք մըն է Հերմանն Պոնտս Տոֆէր գերմանացի լեզուաբանի ազգաբանին գրութիւնն, որուն տրոպիքն է «Պոնտոսէն մինչեւ Ինդոս, պատմական-աշխարհագրական եւ ազգաբանական ստուերագիրք»: Ամենայն կերպով արժանաւոր շարունակութիւն է գործքս Տեղինակին նախընթաց մէկ գործքին, որ «Հընդիկ-գերմանացաց բնագաւառը» քննելու նուիրուած էր²: Հեղինակը ինչպէս նախընթաց նշնպէս նաեւ այս գրոցս մէջ միշտ այն կարծեաց պաշտպան կը հանդիսանայ թէ Հնդկիկ-գերմանական ցեղերու բնագաւառն էին նախնաբար Եփրատայ շրջակայ հովիտը: Այս կողմանէ առանձինն ուշադրութեան արժանի են մեզ իւր գրութիւնը: Ինչպէս գրքիս անունը կը ցուցնէ, պատմական-աշխարհագրական եւ ազգագրական

թէ մանր եւ թէ ընդարձակ դիտողութիւնք խառն են գրոցս մէջ այն բազմաթիւ ազգաց, որ Պոնտոսի, Կասպից, Հերմանական եւ Միջերկրական արեւմտեան մինչեւ Ինդոս շրջակայքէն դարեւ ի վեր բնակ են. դիւրար միշտ են կարգուած եւ որ աշխարհի պատմութեան գլխաւոր դեր կատարած են: Այս երկրաց մէջ է, ուր՝ խօսելով հեղինակին հետ՝ ոսիս հանդիսացան երկու մեծ քաղաքակիրթ ցեղեր՝ Հնդիկ-գերմանական եւ Սեմականը, ուր նախաժամանակի տիեզերակալ կրօնները ծնան՝ սաբէականութիւն, պրահայականութիւն եւ զրադաշտականութիւն, եւ վերջապէս որ կենդանւոյ եղաւ տիեզերաաստ պետութեանց Ասորեստանայց, Բաբելոնաց, Մարաց ու Պարսից, Մակեդոնացաց եւ Յաւորդաց Աղբաւանդի, Պարթեւաց եւ Սասանեանց, Արաբացաց եւ Տաճկաց եւ մասամբ նաեւ Մոնկոլաց. միւս կողմանէ այս նախագաւառէն՝ Եփրատայ մերձակայ հովիտներէն՝ գաղթեցին նախապատմական դարերու մէջ Հնդիկ-գերմանացիք դէպ ի հիւսիս, արեւմուտք եւ արեւելք, (ուր ելան երկու մեծ ոսիս արիական ցեղեր՝ Սանսկրիտ-Արիք եւ Զենդ-Արիք, մինչ Յոյն-Արիք արեւմուտք դիմեցին) եւ Սեմականք հարաւ. իսկ այս խառնույնը դարերու մէջ նախագաւառաց մէջ մնացած ցեղերէն կազմուեցաւ ուրոյն ցեղ՝ թէեւ շատ ստորաբաժանմամբ, եւ որոնք առին յատկապէս Արիք տիտղոսը:

Գրութիւնս հաւաքածոյի ձեւ ունի. վասն զի ժողովածոյք է շատ մանր դիտողութեանց նշնպ ազգաց նկատմամբ՝ ամբողջը վեց գլխաւոր մասի բաժնելով. այսինքն՝ 1. Պոնտական աշխարհք եւ Հոմերի լեզուն (§ 1—15.) — 2. Կաւկաս եւ Հարաւային եզերք Կասպից. (§ 1—8.) — 3. Աբուրս եւ Մազանդերան. (§ 1—8.) 4. Եռառջակողման եւ Կերրոնական Ասիոյ միջնաշխարհք. (§ 1—11.) 5. Իրանեան աշխարհք. (§ 1—15.) 6. Հին հնդկական բանաստեղծութիւն. (§ 1—17.) Այս ամենուն մէջ շատ յաճախ են նաեւ դիտողութիւնք հայ ազգին ու լեզուին նկատմամբ. այսպէս ընդարձակ ստուգաբանութիւն մը — աղաղակ բառին, մանրամասն մեկնութիւն Ովիւստեայ առ Վաղգիտ երգոյն, որ Անդրովկասի վրայ է, Գամրական աշխարհագրական անունաց մեկնութիւն եւն: Գրութիւնս ամեն կողմանէ արժանի ուշադրութեան լեզուաբանի եւ ազգաբան հասարակաց:

5. Հայ ժամանակ չէ որ Յովհաննէս Լեհ-թիւնը այն իշխանը մասնաւոր ուսումնական ուղեւորութեանց համար ի փոքր Ասիա գումար

¹ Dr. Hermann Brunnhofer, Von Pontus bis zum Indus, historisch-geographische und ethnographische Skizzen. Leipzig, Wilhelm Friedrich, 1890. 8 XXI+224 pp. Գրութիւնն ու թերթոգ հատրն է սիւնը Վիլհելմ Բրունհոֆի գրքով ծառայելու ձեւերակած «Իստանբուլի լեզուաբանական լեզուագիտական, ժողովածոյի»:

² H. Brunnhofer, Ueber den Ursitz der Indogermanen, Basel, Schwabe, 1884. Հմտ. նշոյն Տեղինակին ուրիշ մէկ գործքի ալ՝ Iran und Turan, 1885 (նշոյն ծրարով եւ նշոյն ունի):

մը յանձնած է Վիեննայի ճեմարանին: Այս գրամով Հետազոտական ուղևորութիւն մ'ըրին ի Նիդերլանդս՝ Ռուտտօփուս Հեպերտեյ (Dr. R. Heberdey) եւ Տ՝ Ատոլփուս Վիլհելմ, որոնց ուղևորութեան յառաջ բերած հնախոսական արդիւնքն առանձին գրքով լոյս պիտի տեսնէ: Այս ուղևորութեամբ ի մասնաւորի Նիդերլանդ յունական եւ հռոմէական ժամանակի աւերակաց եւ այլ հնութեանց վրայ մեծ լոյս կը սփռուի, ինչպէս յայտնի է այն համառօտ տեղեկութիւնէն, զոր Գրոյշիշակ գումարին մատակարարութեան փոխաւ տողովն տուած է ճեմարանին փոխուփայական-պատմական բաժնին 1891 հոկտ. 21ի նստին մէջ՝ Սակայն աւելի կանուխ գեղեցիկ երկասիրութիւն մը նշյն նիւթով վրայ լոյս տեսած է նշյնպէս Վիեննայի ճեմարանի Նստից-պատմիչ Տեղեկագրոց մէջ Տր. Վիլհելմ Թոմաշեք համալուար արեւելագետէն: Բաւական ընդարձակ է գրութիւնն, որուն տիտղոսն է՝ «*Բատմասիրութիւնք պատմական Տեղագրութեան Փոքրուն Ասիոյ ի Միջին Դարս*», ինչպէս տիտղոսն իսկ կը ցուցնէ, գրութեան նպատակն է Փոքրուն Ասիոյ պատմական տեղագրութեան ընտելութիւն մ'ընել, բայց միայն Միջին Դարու ժամանակի նկատմամբ, այսինքն գլխաւորաբար խաչակրաց կոխած տեղերուն եւ անոնց բռնած ընթացքին եւ անցած աշխարհաց: Գործքին հիմնականութեան եւ կատարելութեան երաշխաւոր է արդեւ հեղինակին անուէր: Հատ ընդարձակ տեղ կը գրուեն գրոց մէջ նաեւ լիւիկեան աշխարհք եւ ծովափունք. (էջ 43—74, ի մասնաւորի էջ 53—74): Այս վերջին մասին մէջ, որ «*Ատալիայէն մինչեւ Ուրնդէսի գետաբերանը*» կը նկարագրէ, գործածած է նաեւ հայ աղբիւրներէն ի մասնաւորի Սմառնայ տարեգրքը, ինչպէս նաեւ յունական, լատինական եւ արաբական շատ մ'աղբիւրներ: Բովանդակ գործքը դեռ լրացած չէ, վասն զի գրութիւնն կը լինայ երրորդ խաչակրութեան կոխած տեղերուն ընտելութեամբ:

6. Ի վերջոյ կը յիշենք հոս քանի մ'այլ գրութիւններ, որ նոր ժամանակներս լոյս տեսան հայ լեզուաւ: Առաջինն է գրութիւն մ'որ իւր վերնագրովն արդեն հետաքրքրելի պէտք է ըլլալ ամէն հայ բանասիրի: Այս գործքն է. «*Հին Հայոց*

տաղաչափական արուեստը»,՝ անուամբ գրութիւն Աւետիք Բահմթեանի, որ 1889ին առաջարկուած էր Սահակ-Մխարպեան գրական մրցանակաբաշխութեան: Այս առթիւ երկու քննադատութիւնք լոյս տեսան, որոնց ի մասնաւորի մին բաւական խստաբան իրաւով գրուած էր: Հեղինակը կը յայտնէ յառաջաբանութեան մէջ որ ինքը գոհ չըլլալով նշյն դիտողութիւններէն՝ ձեռնարկած է հրատարակել իւր գործքը՝ բարեփոխելով տեղ տեղ, եւ յաւելնով շատ տեղ ընդգիծախոս պատասխաններ իւր քննադատներուն: Ընդհանրապէս ուրախալի երեւոյթ է որ հայկական տաղաչափականութեան վրայ քննական աչքը նայելու փորձ մ'ալ՝ զիարդ եւ իցէ՝ ընել ձեռնարկուած է. սակայն թէ նաեւ արդեամբք վերջնականապէս եւ ըստ ամենայն մասին պարզուած է կնճռոտ խնդիրը, ինչպէս կը ջանացուի կարծեցեալ զոնէ խնդրական է: Հեղինակն այս եղբակացութիւնը կը հանէ իւր գրութեան Գառնաբայանին մէջ. «*Այս գրքոյի մէջ քննութեան առնելով հին Հայոց տաղաչափական արուեստը՝ պարզաբանեցինք ըստ կարեաց՝ թէ ի՞նչ չափով են յօրինուած Վահագնի, Արտաշէսի եւ Վարդգէսի վիպասականներ երգերը, նշյնպէս եւ մեր եկեղեցական ժամբարանութիւնները, շարականները եւ Գ. Նարեկացոյ արցմական եւ այլ քերթուածքները, որոնց գաղտնիքը մինչեւ այժմ դեռ անբացայայտ էին մեր գրականութեան մէջ: Այդ զանազան քերթուածքներէն նաեւ ժողովրդական երգերից եւ արցմաներից կը պարտաւորեցինք Հայոց հնագոյն տաղաչափականութեանց որոշ կանոնները:*» Այս Գառնաբայանութեան իսկ կարելի է գուշակել որ մէկ չափով չափած է հեղինակն ամենահինն ու նորագոյնը. նշյն ոճով որ կը մեկնուի այս կամ այն շարականին կազմութիւնը՝ նշյնը կ'աւանդուի նաեւ ամենահին հեթանոսական այն երգերուն նկատմամբ որ Գողթան երգչաց անուամբ մեզ աւանդուած են. այնպէս որ ըստ հեղինակին ի՞նչ օրէնքով որ յօրինուած է «*Որք առիք իշխանութիւն ի վերայ ազգի մարդկան, շարականն, նշյն օրէնքն է անշուշտ նաեւ՝ երկնէր երկին եւ երկիր, եւ այլ հատուածիկներուն: Հեղինակին ցուցուցած այս մի միակ օրէնքն այն է թէ քերթողը գրելիք ըստ հեղինակին պիտի լոյս, բայց ընթերցանութեան ժամանակ երկարաբանեց անդամները սուր, եւ սակաւա-*

¹ K. Akademie der Wissenschaften in Wien. Protocoll der Sitzung der phil.-hist. Classe von 21. Oct. Jahrgang 1891, Nr. XXI (p. 79—89.)

² Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe, CXXIV Band, Wien, 1891. VII: Dr. Wilhelm Tomasehek: Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter. pp. 1—106.

¹ Աւետիք Բահմթեանն, Հին Հայոց Ցաղաչափական արուեստը. քննական տեսութիւն: Հռուի, տպ. Մահանեի Գրականութիւն, 1891, էջք 136, Գինն է 504.

² Տես «*Մեղեմք*», 1889, թ. 1639, որն «*Մեղեմք*», 1889, թ. 8: Սնյն նիւթով վրայ գրեցին նշյն միջոցները՝ «*Արեւադար*», 1889, թ. 17. «*Արդ-Դար*», 1889, թ. 128 եւն:

վանգնեան երկար կարգալով՝ ներգաշնակութիւն մը կը ծնանի: Ստորգ է որ այս առաձգական օրէնքով՝ բայց պատշաճ չափու մէջ՝ կարելի է տաղաչափական արդիւնք յառաջ բերել, եւ եղած է արդեամբք, վասն զի մեր շարականաց եւն մեծամասնութիւնն սոյնպիսի ներգաշնակութեան օրէնքի վրայ հիմնաւ է՝ ըստ պատշաճ չափու. — եւ այս արդէն շատոնց ծանօթ էր: Սակայն ըստ մեզ՝ չափէն աւելի ընդլայնուած է սոյն օրէնքը հեղինակին քով, որով նաեւ այնպիսի կտորներ իրբեւ տաղաչափութիւն դրուած են մեր առջեւ (թէ եւ «անկանոն» անուամբ) որ արդեամբք ներգաշնակաւոր արձակ գրութենէ ամենեւին չեն զանազանուիր: Բայց աւելի եւս խնդրական ձեռնարկութիւն կը համարիք սոյնպէս մեքնել հետեւեալ. «Գողթան» պատառիկները: Հեղինակին սոյն պատառիկներն անդամատելու կերպը գտնէ կամայական է եւ տեղ տեղ յայտնապէս սխալ:

(Մանգուլե Գու ռէգամ)

Հ. Յ. Տ.

ՊՐ. Ն. ՕՐԵԼԸՄԵՆ

Վեռ մի ամիս չէ անցել ինչ մեր երգիչ Ն. Շաչլամեանցը վերջին հրաժեշտ տալով Խոտալիային, ուր նա երգեցողութիւն սովորելու եւ իր ձայնը կատարելագործելու համար երեք տարի անցրեց, ուղղուեց դէպի իր ապագայ գործանեութեան տեղը Պետերբուրգ, որպէս զի այնտեղ քննութիւն տալով Ռուսաց կայսերական օպերայի յանձնաժողովին առաջ՝ արժանանար իր համար նախատեսուած նոյն օպերայի առաջին եւ զլուաւոր դերեր կատարող տենոր երգչի եխտ պատուաբեր աստիճանին: Հասնել այդ նպատակին, ընդունուի Պետերբուրգի աշխարհահռչակ օպերայում, ուր երգել են աշխարհիս ամենապատիւ երգիչները, (— բաւական է յիշել որ Պատիւի պէս երգչուհիին իր ամենափայլուն ժամանակում այդ օպերայի զարդն է եղել եւ երբ երկու տարի առաջ աչգաբն գումարով հրաւիրուեց երգելու, երկնեց այն տեղ գնալ եւ աւելի լաւ համարեց իր առաջին խօսքը մեծ դրամական փեսա կրելով չպահել, քան այնտեղ գնալով սառը ընդունելութիւն գտնել —) շատ արտիստների համար փառքի եւ գաղափարի (idéa) վերջնադէտին հասնիլ է համարուում: Այդ էր պատճառը. որ մեր յարգելի երգիչը երեք շաբաթ առաջ Վիեննա եղած ժամանակ խօսելով իր քննութեան ելքի մասին անկարող

էր ծածկել սրտի յուզմունքը, անորոշ անհանգիստ զգացմունքը, թէ եւ նրա Խոտալիայում արած արտասովոր յաջողութիւնները անպայման գրաւական էին նրա փայլուն ապագային: Այժմ՝ Պետերբուրգից ստացած մի մասնաւոր նամակից ուրախութեամբ տեղեկանում ենք, որ Ն. Շաչլամեանը՝ մարտի 25 (հին տումար) կայսերական թատրոնում օրիեստրով քննութիւն տալով ի ներկայութեան թատրոնական վարչութեան պետական յանձնաժողովի եւ բազմաթիւ հասարակութեան երգչի է զանապս զժուարի կտորներ Aida եւ Gioconda օպերաներից եւ կատարեալ յաջողութիւն տարել: Նրա հետ քննուել են նաեւ ուրիշ 10 հոգի, բայց միայն նա է արժանացել բուռն ծափահարութիւնների եւ շնորհակցութիւնների, որից յետոյ խնդն մասնաւորապէս թատրոնի գերիւստիի եւ միւս անդամների շնորհակցութիւնը մայրաքաղաքի բոլոր ազգի թերթերը մեծ գովասանքով ու հրճուանքով խօսացին եւ խօսում են նրա մասին: Այդ մեծ յաջողանակի շնորհիւ նա ընդունուել է, առանց նախապէս մի օպերայում դեպիւտ տալու. եւ այս աշունքից պիտի մասնակցի կայսերական օպերայի ներկայացումներին. առաջին անգամ դուրս կը գայ Gioconda օպերայում: Քննութեան յաջողօրը՝ մարտի 26ին մասնակցել է արգէն մի մեծ կոնցերտի, ուր նրան առաջին անգամ լսել են Պետերբուրգի ամենաբարձր դասակարգը՝ ի ներկայութեան թագաւորի, թագաժառանգի եւ մեծ իշխանների. ընդունելութիւնը եւ յաջողութիւնը կատարեալ է եղել:

Ն. Շաչլամեանը Ապրիլի վերջին գնում է Վովկաս՝ իր հայրենիքը, ուր նա պիտի աշխատի, ինչպէս արդէն Վիեննայում եղած ժամանակ խօսք էր տուել, տեղական հայ հասարակութիւնը դրդել, որ նա նիւ-յոքսոն օգնի, որպէս զի կամ Պարս-Մուրզայի պատրաստած թորը գայ Վիեննա մասնակցելու ամառն տեղի ունենալի՝ «Միջազգային թատերական-երգեցողական ցուցահանդէսին», եւ կամ եթէ այդ թորի այստեղ գայը չյաջողուի, ինքը անձամբ պտեղէ մեր նոր երիտասարդ երգիչները մի խումբ կազմելով այս տեղ գայ: Գուտանք, որ նրա ջանքերը եւ Վովկասու Հայերի քաջածանօթ առատաձեռնութիւնը կը նպաստեն նրա այդ իրաւամբ ցանկալի եւ ազգօգուտ գործի գլուխ գալուն:

Տ. Մ.